

تبیین، تحلیل، و نقد اندیشه‌ها و نظریات محمدکاظم هزارجریبی استرآبادی
براساس نسخه‌های خطی برجای مانده

مؤلف: دکتر علی قنبریان (فیاض)

سرشناسه: قنبریان، علی، ۱۳۶۰ -

عنوان و نام پدیدآور : تبیین، تحلیل، و نقد اندیشه‌ها و نظریات محمدکاظم هزارجریبی استرآبادی براساس نسخه‌های خطی برجای مانده/ مؤلف: علی قنبریان (عبدالله فیاض): سفارش دهنده: مؤسسه فرهنگی هنری نوین پژوهش فیاض.

مشخصات نشر : تهران: میراث فرهیختگان، ۱۳۹۸.

مشخصات ظاهری : ۴۰۸ ص.: مصور (رنگی): ۲۹×۲۲ سم.

شابک : 978-622-7013-17-7

وضعیت فهرست نویسی : فیفا

یادداشت : کتابنامه: ص. ۳۶۸ - ۳۸۵؛ همچنین به صورت زیر نویس.

موضوع : هزار جریبی، محمدکاظم بن محمدشفیع، - ۱۲۳۴ق. -- نقد و تفسیر

موضوع : مجتهدان و علما -- ایران -- نقد و تفسیر

موضوع : 'Ulama -- Iran -- Criticism and interpretation

شناسه افزوده : مؤسسه فرهنگی هنری نوین پژوهش فیاض

شناسه افزوده : Novin Pazhuhesh Fayyaz Art and Cultural Institute

رده بندی کنگره : BP۵۵/۳

رده بندی دیویی : ۹۹۸/۲۹۷

شماره کتابشناسی ملی : ۵۹۰۳۶۲۷

تبیین، تحلیل، و نقد اندیشه‌ها و نظریات محمدکاظم هزارجریبی استرآبادی

براساس نسخه‌های خطی برجای مانده

مؤلف: دکتر علی قنبریان (فیاض)

طراح جلد، صفحه‌آرا، ویراستار، و سفارش دهنده:

مؤسسه فرهنگی هنری «نوین پژوهش فیاض» Novin Pazhuhesh Fayyaz Art and Cultural Institute

ناشر: میراث فرهیختگان Miras Farhikhtegan Publications

چاپ اول/ مهر ۱۳۹۸ شمسی / شمارگان: ۵۰۰ نسخه / قیمت: ۱۰۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۰۱۳-۱۷-۷

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۵	نکاتی درباره نگارش کتاب حاضر
۹	کلیات، مفاهیم، شخصیت‌شناسی، آثار، و رساله‌ها
۱۱	بخش اول: کلیات، مفاهیم محوری، شخصیت‌شناسی، آثار، و رساله‌ها
۱۲	فصل اول: کلیات (چارچوب نظری (طرح تحقیق)) و مفاهیم محوری
۱۲	۱. بیان مسأله و تعیین قلمرو آن
۱۲	۲. اهداف و فوائد تحقیق (اهداف علمی و نظریه‌پردازی‌های کاربردی و اجرایی)
۱۳	۳. اهمیت و ضرورت اجرای طرح
۱۳	۴. سؤال‌ها و فرضیه‌های پژوهش
۱۴	۵. روش پژوهش (فاز اجرایی) و کیفیت گردآوری اطلاعات (ابزارهای تحقیق)
۱۵	۶. پیشینه تحقیق و نیاز این پژوهش
۱۵	۱.۶. پیشینه تحقیق در -وزة عام تصحیح نسخه‌های خطی
۱۶	۲.۶. پیشینه تحقیق در حوزه -عبر متونبات خطی آیت‌الله هزارجریبی
۱۷	۷. کاربرد و نتایج تحقیق (مراجع استفاده‌کننده از نتایج تحقیق در صورت نیاز)
۱۷	۸. مفاهیم محوری
۱۸	۱.۸. استدلال
۱۸	۱.۱.۸. استدلال در لغت
۱۸	۲.۱.۸. استدلال در اصطلاح
۱۹	۱.۲.۱.۸. قیاس
۲۴	فصل دوم: چستی تصحیح و انواع آن
۲۴	۱. نسخه خطی
۲۷	۲. تصحیح
۳۱	۳. انواع و روش‌های تصحیح
۳۳	۴. خط و شناسایی آن
۳۴	۵. فهرستگان
۳۴	۶. حاشیه و هامش
۳۴	۷. شرایط مصحح
۳۶	فصل سوم: شخصیت‌شناسی، آثار و رساله‌ها
۳۶	۱. خاندان

۳۶	۱.۱. محمدشفیع هزارجریبی
۳۸	۲.۱. مولی محمد مهدی استرآبادی
۳۹	۲. ولادت
۳۹	۳. دوران تحصیل
۴۰	۴. اساتید
۴۱	۵. مرجعیت
۴۱	۶. شاگردان
۴۲	۷. در کلام بزرگان
۴۴	۸. کتاب شناسی
۴۹	۱.۸. آثار تصحیح شده
۵۰	۲.۸. آثار یایاب
۵۶	۳.۸. تقسیم بندی آثار هزارجریبی
۵۹	فصل چهارم: تحلیل و بررسی از اشتباهات تاریخی
۵۹	۱. تصحیح یک اشتباه در بیان محمدشفیع (پدر محمدکاظم)
۵۹	۲. وجه تسمیه (دلیل نام گذاری) خانوه هزارجریب
۶۲	۳. تاریخ وفات محمدکاظم هزارجریبی
۶۵	۴. اشتباه در خوانش سجع مهر هزارجریبی
۶۵	۱.۴. مهر و اهمیت آن
۶۶	۲.۴. نقش مهر محمدکاظم هزارجریبی
۶۹	نظر نگارنده درباره سجع مهر هزارجریبی:
۶۹	۵. فرزندان محمدکاظم هزارجریبی
۷۲	۶. هم نامان معاصر
۷۳	۱.۶. محمدکاظم استرآبادی
۷۳	۲.۶. ملا محمدکاظم طبری مازندرانی
۷۴	۳.۶. مولی محمدکاظم بن محمد مازندرانی
۷۵	۴.۶. آخوند محمدکاظم مازندرانی
۷۵	۵.۶. مولی محمدکاظم هزارجریبی
۷۹	۷. مؤلف رساله «الاراضی المفتوحة عنوة»
۸۳	بخش دوم: اندیشه ها و آراء کلامی هزارجریبی
۸۴	فصل اول: راههای شناخت از منظر هزارجریبی

۸۶.....	۱. شناخت عقلی.....
۸۷.....	۱.۱. انواع ادراک عقلی و استدلالات مناسب با آن.....
۸۸.....	۲.۱. فلسفه.....
۸۹.....	۱.۲.۱. تعریف فلسفه.....
۸۹.....	۱.۱.۲.۱. فلسفه اشراق.....
۹۰.....	۲.۱.۲.۱. فلسفه مشاء.....
۹۲.....	۳.۱.۲.۱. حکمت متعالیه.....
۹۴.....	۲. شناخت نقلی.....
۹۶.....	۱.۲. علم کلام.....
۹۷.....	۱.۱.۲. پیشینه علم کلام.....
۹۸.....	۳. شناخت شهودی.....
۱۰۳.....	۱.۳. عرفان و تصوف.....
۱۰۴.....	۱.۱.۳. تفاوت عرفان و تصوف.....
۱۰۴.....	۲.۱.۳. عرفان نظری و عرفان عملی.....
۱۰۶.....	۴. شناخت تجربی.....
۱۰۸.....	فصل دوم: کیفیت استدلال و استشهاد بر گزاره‌های دینی و چگونگی پاسخ‌گویی از شبهات.....
۱۰۸.....	۱. کارکرد استدلال در مکتوبات هزارجریبی.....
۱۱۳.....	۲. راه‌های شناخت در مکتوبات هزارجریبی.....
۱۱۴.....	۳. خواب و رؤیا.....
۱۱۵.....	۴. استفاده از کشف و شهود.....
۱۱۶.....	۵. بیان امور خارق‌العاده.....
۱۲۰.....	۶. نگارش کتاب برای جواب دادن از یک شبهه.....
۱۲۲.....	۷. استدلال به ادعیه و زیارات.....
۱۲۲.....	۱.۷. دعا.....
۱۲۳.....	۲.۷. زیارت.....
۱۲۵.....	۸. مخاطبان عام و فراگیر.....
۱۳۰.....	۹. کمیت و کیفیت استدلال به روایات.....
۱۳۳.....	۱۰. پاسخ‌گویی از شبهات و هجمه‌ها.....
۱۳۵.....	۱۱. نقد مدلولی و سندی روایات.....
۱۳۶.....	۱۲. استدلال حلی و استدلال نقضی.....

۱۳۷	۱۳. استدلال ورزی در اصول عقاید در مکتوبات هزارجریبی
۱۴۰	۱۴. نقد مکاتب فکری و کلامی
۱۴۰	۱.۱۴. مکاتب فکری
۱۴۲	۲.۱۴. مکاتب کلامی
۱۴۴	۱۵. مضالعات پردامنه
۱۴۵	۱۶. توقیفی دانستن اسماء الله
۱۴۵	۱۷. نقد به روش متکلمان و نقل آراء مجتهدان
۱۴۶	۱۸. اعتماد بر نقل های تاریخی و مسموعات و شنیدنی ها
۱۴۷	۱۹. ظاهرگرایی و پرهیز از تأویل عبارات
۱۴۸	۲۰. ادبیات شناسی و ناسزا
۱۴۹	۲۱. نوآوری های هزارجریبی
۱۴۹	۱.۲۱. برهان انسان و انی غلو
۱۵۰	۲.۲۱. مرزبندی و اراذل حریب از صفات ذات و صفات فعل
۱۵۱	۲۲. قوت بخشی به استدلال
۱۵۳	فصل سوم: وضعیت فرهنگی مذهبی در هزارجریبی
۱۵۳	۱. وهابیت به رهبری محمد بن عبدالوهاب
۱۵۳	۱.۱. معرفی وهابیت
۱۵۳	۱.۱.۱. سلفیه
۱۵۴	۲.۱.۱. رهبران سلفیه
۱۵۴	۳.۱.۱. مؤسس وهابیت
۱۵۵	۲.۱. نقد عقاید و عملکرد وهابیت
۱۵۵	۱.۲.۱. انکار شفاعت
۱۵۶	۲.۲.۱. شرک دانستن توسل به غیر خدا
۱۵۶	۳.۲.۱. مخالفت با زیارت روضه پیامبر و برپایی شعائر در اطراف آن (زیارت مقبره پیامبران و اولیای الهی)
۱۵۹	۴.۲.۱. تخریب قبرستان بقیع
۱۵۹	۵.۲.۱. حمله و غارت شهرهای کربلا و نجف
۱۶۰	۶.۲.۱. تخریب مساجد
۱۶۳	۲. شیخیه و اخباری ها
۱۶۳	۱.۲. شیخیه

۱۶۴	۲.۲. اخباری‌ها
۱۷۱	فصل چهارم: هزارجریبی و نقد فلسفه و عرفان
۱۷۴	۱. بیان دیدگاه‌ها
۱۷۴	۱.۱. اعتدال
۱۷۶	۲.۱. تفکیک (تفکیک آموزه‌های فلسفی از روش‌های دین‌شناسی)
۱۷۶	۱.۲.۱. تفکیک معتدل
۱۷۶	۲.۲.۱. تفکیک افراطی
۱۷۷	۲. هزارجریبی و نقد عرفان و فلسفه
۱۷۹	۱.۲. بررسی آثار
۱۷۹	۱.۱.۲. نقد شاعران
۱۸۰	۲.۱.۲. نقد فلاسفه
۱۸۱	۲.۲. گفت‌وگوی هزارجریبی با ملا محراب گیلانی
۱۸۲	۱.۲.۲. تحلیل واقعه هزارجریبی با ملا محراب گیلانی
۱۸۵	۳. تجزیه و تحلیل
۱۸۵	۱.۳. معرفت عقلی و شهودی در آیات قرآن و روایات
۱۸۶	۲.۳. دفاعیات دانشمندان
۱۸۸	نظر نگارنده (جمع‌بندی و بررسی مطالب)
۱۹۰	فصل پنجم: جریان غلو و بررسی ارتباط و نقطه نظر محمد کاظم هزارجریبی
۱۹۰	مقدمه
۱۹۱	۱. غلو در لغت و اصطلاح
۱۹۲	۲. غلو قبل از اسلام
۱۹۲	۳. غلو در تاریخ تشیع
۱۹۵	۴. نقد غلو در آثار هزارجریبی
۱۹۶	۵. مرزبندی بین غلو و حقیقت
۲۰۰	۶. شاخصه‌های جریان‌های غلو
۲۰۱	۱.۶. شاخص اول: غلو در مناقب و فضائل معصومین (ع)
۲۰۱	۲.۶. شاخص دوم: غلو درباره سرکردگان جریان‌های غالیانه
۲۰۴	۳.۶. شاخص سوم: تحریف و دسیسه در منابع و متون دینی
۲۰۶	۴.۶. شاخص چهارم: عدم پابندی به احکام و ظواهر دین و شریعت
۲۰۷	۷. شیوه‌های مبارزه امامان (ع) با غالیان

۲۰۷	۱.۷. تصریح بر کاذب بودن مدعیان غلو و تکفیر آنان
۲۰۸	۲.۷. روشنگری عموم مردم و سلب اوصاف الهی از خویش
۲۰۸	۳.۷. دخالت غیر الهی
۲۱۰	۴.۷. تشویق و تحریک شیعیان برای مقابله با بدعت‌ها
۲۱۰	۵.۷. ارائه معیار (عرضه بر قرآن و سنت قطعی)
۲۱۰	۶.۷. مقابله با غلو و تنبیه عملی آنان
۲۱۱	۷.۷. هشدار دادن به شیعیان
۲۱۵	بخش سوم: رساله‌های مصحح
۲۱۶	فصل اول: رساله فواید لطیفه
۲۱۶	مقدمه تصحیح
۲۲۰	مقدمه مؤلف
۲۲۰	فایده اول: هدیه از عنقه
۲۲۴	فایده دوم: گناه
۲۲۵	فایده سوم: ایمان و فواید آن
۲۲۷	فایده چهارم: اخلاق حسنه
۲۲۸	فایده پنجم: انواع بلا و محنت
۲۳۱	خصلت‌ها و صفات پسندیده
۲۳۱	فایده ششم: حرمت روز تاسوعا و عاشورا
۲۳۲	فایده هفتم: راههای رسیدن به معرفت و شناخت خدا
۲۳۴	اظهار خلافت علی علیه السلام از سوی پیامبر ﷺ
۲۳۴	فضیلت امامان معصومین علیهم السلام بر پیامبران سابق
۲۳۵	فایده هشتم: نماز و حضور قلب در آن
۲۳۶	فایده نهم: فضایل اکتسابی و غیر اکتسابی
۲۳۶	فایده دهم: فلسفه نماز
۲۳۷	فایده یازدهم: اسباب امامت امام زین العابدین علیه السلام و فرزندان او
۲۳۸	فایده دوازدهم: امر به معروف و نهی از منکر
۲۳۹	سؤال و جواب
۲۴۱	منابع و مأخذ متن مصحح
۲۵۱	فصل دوم: رساله رافعة التوهم
۲۵۱	مقدمه تصحیح

۲۸۱	۲۴. حسن بصری
۲۸۲	۲۵. ابن عطا
۲۸۲	۲۶. احادیث اخلاقی
۲۸۵	۲۷. عشق زمینی
۲۸۶	۲۸. حکایاتی از کتاب «مجالس العشاق»
۲۸۷	۲۹. سنایی غزنوی
۲۹۱	۳۰. نقد شیخ ابوسعید ابوالخیر
۲۹۱	۳۱. نقد شیخ ابوالحسن خرقانی
۲۹۲	۳۲. نقد ژنده‌پیل
۲۹۲	۳۳. نقد شیخ اشراق
۲۹۲	۳۴. وحدت وجود
۲۹۳	۳۵. خواب شیخ شهاب الدین سهروردی
۲۹۴	۳۶. تشبیهی برای شیطان
۲۹۵	۳۷. رهنمودهایی برای طالب حق
۲۹۶	۳۸. ظاهر و باطن عبادت
۲۹۶	۳۹. اسرار نماز
۲۹۸	۴۰. اقسام دعا و مناجات
۲۹۸	۴۱. اخلاق حسنه و طریقه تحصیل آن
۳۰۰	۴۲. مستحبات و نوافل
۳۰۰	۴۳. دشمنان دین و شریعت
۳۰۱	۴۴. عشق و عاشقی
۳۰۱	۴۵. بهشت و جهنم
۳۰۲	۴۶. تنزل مرتبه نبوت
۳۰۴	۴۷. ملائطه
۳۰۵	۴۸. شعرهای عاشقانه و غنا
۳۰۶	۴۹. رقص و سماع
۳۰۷	۵۰. تصویری نادرست از خدا
۳۰۹	۵۱. اشتباه قاضی نورالله شوشتری
۳۱۰	۵۲. نقد سخنان محی الدین ابن عربی
۳۱۲	۵۳. جلال الدین محمد مولوی و نقد اشعارش

۳۲۵.....	۵۴. سلسله نوربخشیه و برخی از مشایخ آن
۳۲۵.....	۵۵. معروف کرخی
۳۲۶.....	۵۶. جنید بغدادی
۳۲۶.....	۵۷. محمد غزالی
۳۲۷.....	۵۸. ابراهیم ادهم
۳۲۷.....	۵۹. ابوالحسن خرقانی
۳۳۰.....	۶۰. بشر حافی
۳۳۱.....	۶۱. بایزید بسطامی
۳۳۳.....	۶۲. حسین بن منصور حلاج
۳۳۵.....	منابع و مآخذ متن مصحح
۳۳۹.....	فصل چهارم: رساله اثبات الصانع و اصول دین
۳۳۹.....	مقدمه تصحیح
۳۴۳.....	متن مصحح رساله «اثبات صانع و اصول دین»
۳۴۳.....	باب اول: در اثبات صانع عالم
۳۵۰.....	باب دوم: در نبوت
۳۵۳.....	باب سوم: در امامت
۳۵۴.....	فصل: در بیان صفات چند که خصائص امام است که از احادیث معتبره ظاهر می شود
۳۵۸.....	باب چهارم: در معاد
۳۵۸.....	منابع و مآخذ متن مصحح
۳۶۱.....	دستاوردها و پیشنهادات
۳۶۱.....	الف) دستاوردها
۳۶۶.....	ب) پیشنهادات
۳۶۷.....	جمع بندی و نتیجه گیری
۳۷۰.....	منابع و مآخذ
۳۷۱.....	کتاب های فارسی
۳۷۹.....	کتاب های عربی
۳۸۳.....	کتاب های انگلیسی
۳۸۳.....	پایان نامه ها و رساله ها
۳۸۴.....	مقالات
۳۸۷.....	سایت ها و پایگاه های اطلاع رسانی

۳۸۷..... مصاحبه‌ها
۳۸۸..... کارگاهها
۳۸۸..... نسخه‌های خطی و سنگی

www.ketab.ir

مقدمه

نویسم سر نامه‌ام، نام دوست که زیباترین نام‌ها، نام اوست^۱ محمد کاظم بن محمد شفیع حائری هزارجریبی از دانشمندان و نویسندگان پرکار و فعال شیعه است. در نیمه دوم قرن دوازدهم (بعد از سال ۱۱۵۰ قمری) در هزارجریب مازندران یا استرآباد دیده به جهان گشود. وی برای تکمیل تحصیلات حوزوی خویش از ایران رهسپار عراق شد. به درستی معلوم نیست در کدام شهرهای کشور عراق ساکن بوده است. از آنجا که، شهر نجف اشرف مرکز علمی تشیع در آن زمان بوده است و به حوزه هزارساله نجف مشهور است که بعد از مهاجرت شیخ طوسی به آنجا سامان یافته و مهد علم شده است، احتمال قریب به یقین، بخشی از زندگی خویش را در شهر نجف گذرانده است. به استناد تاریخ و همچنین به استناد برخی از نوشته‌هایی که در حواشی نسخه‌های خطی^۲ برجای مانده از ایشان وجود دارد، بخشی از عمرش را در محله نقیب شهر کربلا به تحصیل و تدریس مشغول بوده و همانجا رحلت کرده و در حرم امام حسین علیه السلام به خاک سپرده شده است. آرامگاه او نیز در جوار حرم حضرت اباعبدالله الحسین علیه السلام کنار مزار استادش سیدعلی صاحب ریاض قرار دارد. هزارجریبی در شمار شاگردان رحید بیهانی و میر محمد مهدی شهرستانی و سیدعلی صاحب ریاض است. معارف اسلامی از طریق تراث ارزشمند و کتب به جامانده از تألیفات عالمان شیعی در قرون و اعصار گذشته، به دست ما رسیده است و اینک هزاران دانشمند و پژوهشگر در کتابخانه‌ها، نیاز به احیاء و تصحیح داشته تا از خطر نابودی حفظ شوند. نسخه‌های خطی کتاب‌های قدیم در عین آنکه از نظر معنا و جنبه علمی گواه دانش دیرین و فرهنگ قویم و اصیل مردم ایران است، از لحاظ خط و تذهیب و مینیاتور و جلدسازی و ریزه‌کاری‌های دیگر و همچنین چگونگی کاغذ آن‌ها، از جمله بهترین نمودارهای گنجینه‌های هنری به شمار می‌رود.^۳ اسناد تاریخی و نسخ خطی از منابع مهم مورد استفاده در پژوهش‌های تاریخی هستند. امروزه کمتر پژوهش تاریخی را سراغ داریم که بدون استفاده از این دو منبع به انجام رسد. اهمیت استفاده از این منابع به گونه‌ایست که درصد درخور توجهی از عیار یک پژوهش تاریخی با میزان استفاده آن از اسناد تاریخی و نسخ خطی سنجیده می‌شود.^۴ تصحیح نسخه‌های خطی ارزش زیادی دارد و سبب می‌شود، حرائق از علوم، احیاء و تصحیح گردیده و در اختیار بشریت قرار گیرد و چه بسا علوم ناب و بکری در این گنجینه‌های خطی موجود باشد که از دسترس بشر دور مانده است. بنابراین احیاء نسخه‌های خطی امری لازم و ضروری است که باید نهادهای ذی ربط به آن اهتمام داشته باشند. در این خصوص کتبی نگاشته شده است که قواعد و فنون تصحیح نسخ را

۱. حسن امین، شاهنامه امین: دانشنامه منظوم ایران نظیره شاهنامه فردوسی (هستی‌شناسی، ایران‌شناسی، اساطیر، و تاریخ ایران باستان)، ج ۱، ص ۱۱۶.

2. manuscripts.

۳. مهدی بیانی، کتاب‌شناسی کتاب‌های خطی، مقدمه.

۴. امین محمدی، تحلیل بر پایان‌نامه‌های حوزه اسناد تاریخی و نسخ خطی، (فصل نامه نقد کتاب میراث)، ص ۲۰۵.

می‌آموزند همچون کتاب «راه‌های تصحیح متون» از جویا جهان‌بخش و کتاب «نسخه‌شناخت: پژوهش‌نامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی» تألیف علی صفری آق‌قلعه.

از جمله این تراش، نسخه‌های خطی بسیاری است که به زبان فارسی و عربی از هزارجریبی باقی مانده است. تألیفات و تصنیفات و ترجمه‌های هزارجریبی در نشر و بسط فرهنگ شیعی تأثیر بسزایی داشته است. بیشتر آثار وی در جمع‌آوری و شرح و تفسیر احادیث از معصومین علیهم‌السلام است. وی عنایت ویژه‌ای به مبحث امامت داشته است. با فلسفه و عرفان مخالف است و علاوه بر بحث و گفت‌وگوی شفاهی و ایراد سخنرانی در محافل، نقد این دو مسلک را در برخی از کتاب‌های خویش مطرح کرده است.

در اهمیت آثار مرحوم هزارجریبی همین بس که با اینکه رساله‌های مرحوم هزارجریبی تا چند سال گذشته، تصحیح و احیاء نشده بود، برخی از نویسندگان از مطالب ایشان که به صورت دست‌نویس بود، استفاده کرده‌اند و در کتاب‌های خودشان سباحتی را مطرح کرده‌اند.^۱ به ۳ نمونه اشاره می‌کنم:

الف) میرزا حسین طبرسی نوری در کتاب «نجم‌الثاقب: در احوال حضرت ولی عصر صاحب‌العصر و الزمان بقیة‌الله الاعظم علیه‌السلام» جلد ۱، ص ۶۱۶ از کتاب «مناقب» هزارجریبی در حکایت جزیره خضرا^۲ مطلبی نقل کرده است.^۳

ب) میرزا ابوالفضل تهرانی در کتاب «سقاء السد فی شرح زیارة العاشور» صفحه ۵۵۱-۵۵۲، به برخی از مطالب کتاب مرحوم هزارجریبی با عنوان «مجمع المصابیح لارباب القبایح» استشهاد کرده است: «فاضل زاهد ورع، آخوند ملا محمدکاظم هزارجریبی که از تلامذه استاد عظم آقای بهبهانی قدس سره بوده و خود از فضلاء محدثین و عرفای محصلین است در کتاب مجمع الفضل لارباب القبایح از ابوحمزة ثمالی رضی‌الله عنه حدیث می‌کند که وی از امام زین‌العابدین و سیدالسجادین علیهم‌السلام روایت کرده است...»^۴

پ) در کتاب «جزیره خضرا در ترازوی نقد» مطلبی از مرحوم هزارجریبی نقل شده است:

«با این حال ... محدث نوری به مولی محمدکاظم هزارجریبی نسبت داده است که مدعی است، یابنده رساله جزیره خضراء، شهید^۵ می‌باشد».

۱. جویا جهان‌بخش گوید:

«روئوسی‌های متعدد از آثار هزارجریبی که دست‌نوشته‌های موجود و مذکور آثار او، نمودار آنست و نقل نویسندگان دیگر از این آثار - مانند گفت‌ووردی‌های محدث نوری و میرزا ابوالفضل تهرانی و گفت‌ووردی‌های نویسندگانی دیگر که شیخ آقا بزرگ در «الدَّرِیْعَة» بدان اشارت می‌کند - گواه مشارکت این شخص در شکل‌دهی فکر و فرهنگ دینی عصر خویش است.» جویا جهان‌بخش، ملا محمدکاظم هزارجریبی و دور رساله غلوستیزانه‌اش (مزدک‌نامه: ۵) یادبود پنجمین سالگرد درگذشت مهندس مزدک کیان‌فر، ص ۵۴-۵۵.

۲. بحث «جزیره خضرا» و نقل گفته هزارجریبی در صفحه ۴۵۵ کتاب «در جستجوی قائم علیه‌السلام» به تألیف مجید پورطباطبایی نیز آمده است.
۳. سیدمحمدحسین حسینی تهرانی، امام‌شناسی، ج ۱۸، ص ۳۰۰؛ میرزا حسین طبرسی نوری، نجم‌الثاقب: در احوال حضرت ولی عصر صاحب‌العصر و الزمان بقیة‌الله الاعظم علیه‌السلام، ج ۲، ص ۶۱۶.

۴. مقصود از شهید «محمدبن مکی» مشهور به «شهید اول» است.

۵. جعفر مرتضی عاملی، جزیره خضرا در ترازوی نقد، ص ۱۹۳.

هم‌اکنون رساله‌های مرحوم هزارجریبی در کتابخانه‌ها و مخازن نگه‌داری کتب خطی، در ایران و عراق است.^۱ در گذشته نیز برخی از کتب وی در کتابخانه معروف شیخ عبدالحسین تهرانی (شیخ‌العراقین)^۲ موجود بوده است. زاینه اشمیتکه گوید:

«آقابزرگ گوید که بخشی از اطلاعاتش درباره نوشته‌های هزارجریبی برگرفته از فهرستی از کتاب‌های او به خط خود هزارجریبی است که او آن را در کتابخانه عبدالحسین تهرانی در کربلا دیده است: فهرس کتبه الذی رأیت به خطه فی خزانه کتب الشیخ عبدالحسین الطهرانی فی کربلاء.»^۳

و در جایی دیگر چنین آورده است:

«آقابزرگ در الذریعه گوید که در میان کتاب‌های شیخ عبدالحسین تهرانی مجموعه‌ای به خط هزارجریبی دیده که شامل شماری از رساله‌های او بوده است.»^۴

«و فی کتب حاج شیخ عبدالحسین الطهرانی مجموعه من رسائله، ذکر فی آخرها تصانیفه، و مما ذکره هنا أيضاً غیر ما مرّ مما لم أره: هداية الغافلین و تحفة الاخیار و آداب نماز یومیّه و منبّه المغرورین فی ردّ الصّوفیّه و الجدلیّه و التّاریخیّه و منبّه العوام و رساله المباهله و الاحتجاجیه و ترجمه اعتقادات مجلسی و تذکره الفتن مجلّدان و معارف الانوار و تحفة العابدین و ذکران مبارکه و الانوار فی ثمان مجلّدات و تلك المجموعة بخطه، مع بعض مختصراته أيضاً بخطه، موجودة فی کتب الشیخ عبدالحسین بکربلاء.»^۵

در کتابخانه حاج شیخ عبدالحسین تهرانی در کربلا مجموعه‌ای از رسائل هزارجریبی است. در آن مجموعه، کتاب‌های خود را ذکر کرده است. برخی از کتاب‌های این مجموعه را که ندیده‌ام، عبارت‌اند از: هداية الغافلین، تحفة الاخیار، آداب نماز یومیّه، منبّه المغرورین فی ردّ الصّوفیّه، جلیّه، تاریخیّه، منبّه العوام، رساله مباهله، احتجاجیه، ترجمه اعتقادات مجلسی، تذکره الفتن در ۲ جلد، معارف الانوار، و تحفة العابدین. معارف الانوار در ۸ جلد بوده و به خط خودشان است، همچنین برخی از رساله‌های مختصرش.

۱. همچون کتابخانه طبسی (امام رضا علیه السلام)، مجلس، ملی در ایران و یا مکتبه کاشف الغطاء در نجف اشرف.

۲. از دانشمندان پُرکار شیعی شیخ عبدالحسین تهرانی (شیخ‌العراقین) است. فعالیت‌های ایشان محدود به مباحث علمی و درس و بحث نیست بلکه علاوه بر آن در احداث و بازسازی اماکن مذهبی و فرهنگی سعی و اهتمام بسیاری داشته است. بنابر مستندات تاریخی، اهتمام ایشان به خدمات فرهنگی (خدمات غیر علمی) مختص به ایران نبوده بلکه در دو کشور دیگر (عراق و سوریه) وجود داشته است.

علی قنبریان، خدمات علمی و فرهنگی شیخ عبدالحسین تهرانی (شیخ‌العراقین)، ص ۸۴۵.

۳. زاینه اشمیتکه و رضا پورجوادی، مناظره بحر العلوم سید محمد مهدی بروجردی طباطبایی (۱۲۱۲، ق) با یهودیان ذوالکفل گزارش‌های عربی و فارسی، صفحه نیست.

۴. محمد محسن آقابزرگ تهرانی، الذریعه إلى تصانیف الشیعه، ج ۱، ص ۵۱۴، ش ۲۵۱۸؛ به نقل از زاینه اشمیتکه و رضا پورجوادی، مناظره بحر العلوم سید محمد مهدی بروجردی طباطبایی (۱۲۱۲، ق) با یهودیان ذوالکفل گزارش‌های عربی و فارسی، صفحه نیست.

۵. محمد محسن آقابزرگ تهرانی، طبقات اعلام الشیعه، ج ۱۲، ص ۲۶۶.

با توجه به اینکه هزارجریبی ساکن کربلا بوده است به احتمال، بسیاری از آثار وی در کشور عراق است نه ایران. هزارجریبی در زندگی‌نامه خودنوشت^۱ خویش از آثار بسیاری نام می‌برد که به زبان عربی نگاشته است؛ درحالی‌که با تحقیقات میدانی و کتابخانه‌ای بسیاری که انجام شد، فقط به چهار رساله عربی از وی دست یافتیم.^۲ ممکن است که باقی رساله‌های عربی ایشان در کشور عراق و در کتابخانه‌هایی باشد که هنوز فهرست‌نگاری نشده و اطلاعاتی از آن‌ها روزنامه‌ای نشده است؛ به‌ویژه آنکه بعد از وفات شیخ عبدالحسین تهرانی در ۲۲ رمضان ۱۲۸۶ قمری معلوم نیست که چه بر سر کتابخانه عظیم وی آمده است؛ لذا به نسخه‌های مربوط دسترسی ندارم و امیدوارم در آینده‌ای نزدیک به نسخه‌های موجود در کشور عراق هم دسترسی پیدا کنم.

تو درخت خوبرویان همه میوه‌ای ولیکن چه کنم به دست کوتاه که نمی‌رسد به سبیت بعد از جست‌وجو و فحسی که در مخازن و کتابخانه‌های حاوی نسخه‌های خطی انجام دادم، به آثار مرحوم هزارجریبی برخوردیم که بیش از پنجاه رساله به صورت نسخه‌های خطی و سنگی به فارسی و عربی از ایشان در کلام، حدیث، اخلاق، تقدیر قرآن و... باقی مانده و فقط سه رساله توسط آقایان جوینا جهان‌بخش^۳ و علی‌اکبر صفری^۴ احیاء و منتشر شده است. بایسته است که آثار هزارجریبی تصحیح شده و منظومه فکری ایشان تعریف و تحلیل شود تا از این طریق خدمتی به دانش‌پژوهان و دانشمندان شود و این همان رسالتی است که نوشتار حاضر بر عهده دارد.

۱. نسخه خطی «فهرست کتب» در شهر قم کتابخانه طبسی (امام رضانیشته) (الف) به شماره ۶۰۰/۱۵ که سال تحریر آن ۱۲۳۵ قمری است. ساختار این فهرست به مانند ساختار فهرست مصنفات علامه مجلسی به قلم میرمحمد حسین خاتون آبادی است. (علی‌اکبر صفری، فهرست خودنوشت ملا محمداکظم هزارجریبی (جشن‌نامه آیت‌الله رضا استادی)، ص ۹۰۷-۹۱۹)

ب) به شماره ۴۷۱/۲. (مصطفی درایتی، فهرستواره دستنوشته‌های ایران (دنا)، ج ۷، ص ۲۴۹). این فهرست به خط مؤلف بوده و دارای قلم‌خوردگی و تصحیح و در آن دگرگونی‌ها در عناوین و افزوده‌هایی در شمار تالیفات و جز آن دیده می‌شود. تاریخ تحریر آن سالها پیش از نگارش فهرست پیشین است. (علی قنبریان، بررسی و تبیین آثار محمداکظم هزارجریبی استرآبادی، ص ۵۹-۶۰)

۲. الف) عماد العمل والعاصم من الخطأ والزلل، فقه، ۱۲۲۲ق، ۱۴۵ صفحه، شماره: ۱۰۱۵. متأسفانه «مکتبه کاشف الغطاء» که دارنده تصاویر نسخه است، با نرم‌افزارهایی همچون فتوشاپ، زمینه صفحات نسخه را حذف کرده و صفحات به رنگ سفید و بسیار تصنعی شده‌اند همچون جنگلی که درختان آن را قطع کرده باشند. به نظر نگارنده حذف زمینه‌های تصاویر دست‌نوشته‌های اصل، جایز نیست زیرا علاوه بر آنکه احتمال حذف برخی از حروف و نقطه‌ها وجود دارد، نسخه‌شناسان و نسخه‌پژوهان را از شناسایی نوع کاغذ، قدمت نسخه، و... محروم می‌کنند.

ب) وسیلة النجاة فی علم الاخلاق، نسخه کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، شماره: ۵۲۵۷.

پ) تذکرة الاعجاز، فضایل و مناقب عربی، قم - طبسی (امام رضا نیشته)، ش: ۶۴۶.

ت) مجمع الفصاحی لأرباب القبايح.

۳. جهان‌بخش، جوینا، ۱۳۹۱، مزدک‌نامه ۵: یادبود پنجمین سالگرد درگذشت مهندس مزدک کیان‌فر، «ملا محمداکظم هزارجریبی و دو رساله غلوستیزانه‌اش»، به‌کوشش: پروین استخری و جمشید کیان‌فر، تهران، انتشارات پروین استخری، چ اول، ص ۵۱-۱۱۰.

۴. علی‌اکبر صفری، فهرست خودنوشت ملا محمداکظم هزارجریبی (جشن‌نامه آیت‌الله رضا استادی)، ص ۹۰۷-۹۱۹.

علاوه بر رساله‌ها که در قالب نسخه‌های خطی برجای مانده‌اند، اسناد و نقش مهرها نیز حاوی اطلاعات بسیار زیادی بوده و منعکس‌کننده فرهنگ و قوانین حاکم بر زمان خود است. علی‌رغم جست‌وجوهای بسیاری که انجام شد، هیچ سندی در قالب اسناد حکومتی و یا اسناد شخصی مانند بیع، اجاره، وصیت، و... از هزارجریبی به‌دست نیامد. این، نشان‌دهنده آن است که هزارجریبی خود را وقف علم و تبلیغ کرده است و دخالتی در امر حکومت زمان خویش ندارد. به بیان دیگر وجود دانشمندان و علمای بسیاری در عتبات عالیات عراق و حوزه هزارساله نجف اشرف آن روز، تکلیف حضور در دربار را از هزارجریبی برداشته بود.

اما درباره مهر، خوشبختانه یک نمونه سجع مهر هزارجریبی در یکی از رساله‌های خطی وی به‌دست آمد. سجع مهر وی حاوی اطلاعات ارزشمندی است و نمایانگر شخصیت و برخی از روحیات هزارجریبی است. در این نوشتار به تبیین و تحلیل آن پرداخته‌ایم. درباره ارزش هنر حکاکی نقوش، مهرها، و اطلاعاتی که از آنها حاصل می‌شود، آقای محمدجواد جدی از پژوهش‌گران در زمینه مهر چنین گوید:

«به جرئت می‌توان گفت هنر حکاک از کهن‌ترین هنرهای آدمی است. شاید از روزی که انسان بدوی با انگشت خود خطی بر روی ماسه‌های دریا کشید، این هنر آغاز شد. از دوره میان‌سنگی، که ترسیم و نقر پیکره‌های گیاهی، جانوری، و انسانی، بر صخره و سنگ رایج یافت. هنرمندان با استفاده از ابزارهای ابتدایی بنیان‌گذار هنری شدند که هزاران سال، سطوح مختلف، از دیواره سوراخه کوه‌ها تا مساحت اندک سنگ‌های قیمتی، را عرصه هنر و ذوق خود کردند. در طول تاریخ بلند ایران باستان حکاکی و نقر تصاویر و خطوط بر مهرها و کتیبه‌ها، با شکوه هرچه تمام‌تر متداول بوده و قلم نقاشان و خطاطان نخستین، وظیفه حکاکی و نقر را نیز بر عهده داشته‌اند و هنرمندان آن دوران اثر خود را نه با مرکب و بر کاغذ، که بسیار آسیب‌پذیر است بلکه با نقش آن بر گل تری که در آتش و چیرات آفتاب پخته می‌شد و یا با حجاری و حکاکی بر سنگ، سخت‌جاودانه می‌ساختند و از دستبرد حوادث تاریخی مصون و محفوظ می‌داشتند. در این میان، حکاکی و نقر، بر مهرها و نگین‌ها شایان توجه بیشتری است. شکل‌های هندسی که بر مهرهای نخستین دیده می‌شود، بهترین سند جامانده از کهن‌ترین خط انسان یعنی پایه و اساس پیدایش خط تصویری تلقی می‌شود. پس این یادگارها را به‌جا مانده باستانی‌ترین کتاب‌های انسانی است که در گذر زمان سیر تکاملی خود را طی کرده‌اند. ظرافت و دقت در آفرینش این آثار، به جهت کاربردی و نیز محدودیت فضای آن‌ها بسیاری تأمل‌برانگیز و ستودنی است. ذوق و سلیقه هنرمندان حکاک به حدی بوده است که بسیاری این هنر را سرآمد هنرها نامیده‌اند.»^۱

نکاتی درباره نگارش کتاب حاضر

۱. کلیه ضوابط و قواعد مربوط به ویرایش صوری (فنی) و زبانی (محتوایی) در نگارش کتاب، مد نظر بوده و رعایت شده است. در مواردی که از متن رساله‌های هزارجریبی به‌عنوان نمونه و شاهد آورده شده است، تا جایی انجام اصلاحات پیش‌گفته انجام شده است که روا بوده و خللی به سبک نگارش نویسنده وارد نکرده است. متن

۱. محمدجواد جدی، مهرها و نگین‌ها در موزه آستانه حضرت معصومه (ع)، ص ۶.

هزارجریبی رنگ‌وبوی دوران قاجار دارد و اعمال برخی از ضوابط ویرایش زبانی، سبک آن را ناقص و نارسا و امروزمی می‌کند.

همچنین در املای الفاظ، از مصوّبات فرهنگستان زبان و ادب فارسی تبعیت شد. مصوّبات در دو کتاب ذیل ذکر شده است. مشخصات کتاب‌شناسی آن‌ها عبارت است از:

الف) فرهنگستان زبان و ادب فارسی، دستور خط فارسی، ۱۳۹۴، مصوّب فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی (نشر آثار)، چ سیزدهم.

ب) صادقی، علی‌اشرف و زندی‌مقدم، زهرا، ۱۳۹۴، فرهنگ املایی خط فارسی براساس دستور خط فارسی مصوّب فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، نشر آثار، چ هفتم.

در مواردی که واژه‌ای در هیچ کدام از دو منبع فوق نیامده است، از کتاب مبسوط و پرکاربرد، «فرهنگ بزرگ سخن» استفاده شد.

انوری، حسن، ۱۳۸۲ش، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، نشر سخن، چ دوم.

۲. در یادداشت‌های حاشیه نسخ خطی نگاه به منظور افزودن توضیحات و یا تصحیحات متن اصلی از علانم یا کوته‌نوشت‌هایی استفاده می‌شود که در اصل راجع نسخه‌شناسی قدیم به آن «رموز و اختصارات» گفته می‌شود. چنین کوته‌نوشت‌هایی هنوز هم در متون چاپی حدوداً مورد استفاده قرار می‌گیرد که از متداول‌ترین آن‌ها می‌توان به اختصارات دعایی مانند: «ص، ع، س» اشاره کرد. به همین برخی از نویسندگان^۱ و کاتبان برای جلوگیری از اتلاف وقت، از گذاشتن نقطه بر روی برخی از کلمات خودداری می‌کردند یا مخفّف برخی از واژه‌های پرکاربرد را می‌نوشتند؛ مثلاً به جای «باطل»، «محال»، «حینذ»، «ظاهر»، «تعالی»، «صلی الله علیه و آله و سلم»، «مصنّف»، و «المطلوب»، می‌نوشتند: «با»، «مح»، «ح»، «ظا»، «تع»، «صلعم»، «مص»، و «المط». در این نوشتار، هر جا که از عبارات هزارجریبی گزارش شده است، کلمات به صورت اصلی و غیر مخفّف آورده شده است تا برای خوانندگانی که با این رموز آشنا نیستند، غریب و نامأنوس نباشد.

۳. در مواردی مکتوبات هزارجریبی تصحیح شد و به برخی از فرازهای آن‌ها در کتاب حاضر استشهاد شده است. در تصحیح هدفم آن بود که به مراد مؤلف و آنچه که از قلمش تراوش کرده، برسم و از حدس‌های غیرعلمی و گمانه‌زنی‌های ذوقی بپرهیزم.

شاهد مثال‌هایی که از مکتوبات هزارجریبی آورده‌ام، با عنوان «نمونه‌ای در مکتوبات هزارجریبی» برجسته کرده‌ام تا از گفته‌های نگارنده و نظرات دانشمندان دیگر متمایز شود. همچنین در شواهدی که از عبارات هزارجریبی آورده

۱. علی مشهدی رفیع، هامش و حاشیه در نسخ خطی.

۲. از ویژگی‌های خط صدرالدین قونوی کم‌نقطگی است. حتی اگر آن را بی‌نقطه هم بگوییم، دور از گزاره نیست. (ایرج افشار، فهرست کتابخانه صدرالدین قونوی، ص ۴۸۱)

شد. هیچ اشاره‌ای به نسخه‌بدل‌ها نشده است زیرا هدف توجه دادن به محتوای متن هزارجریبی بوده است نه بیان اختلاف بین نسخه‌ها.

۴. در ترجمه آیات قرآن، از ترجمه آیت الله مکارم شیرازی استفاده شده است:

مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۳ ش. ترجمه قرآن، قم، ناشر: دارالقرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی)، چ دوم.

۵. در انتهای فصل‌ها و همچنین در هرجایی که بحث‌های بسیاری مطرح شده بود و احتیاج به جمع‌بندی و نتیجه‌گیری بود، در قسمتی با عنوان «نظر نگارنده»، مباحث جمع‌بندی شده و نویسنده نظر خود را بیان کرده است. البته این بدان معنا نیست که نویسنده در جاهای دیگری از کتاب نظریه‌ای نداده باشد و صرفاً جمع‌آوری داده و اطلاعات کرده باشد بلکه کتاب مشحون و ملفوف به تبیین، تحلیل، و نقد نگارنده است.

۶. کتاب بر محوریت آثار محمدکاظم هزارجریبی است. طبیعی است که مهم‌ترین و پراستعمال‌ترین کلیدواژه، «هزارجریبی» باشد. دانشمندان بسیاری با نام هزارجریبی بوده‌اند و در این کتاب ناگزیر به برخی از آن‌ها هم اشاره‌ای کرده و نامشان را برده‌ایم؛ هم‌اکنون محمدکاظم بن محمدنصیر هزارجریبی، در سرتاسر کتاب هرجا که واژه هزارجریبی به تنهایی به کار رفته است، نظر دانشمند مورد بحث ما یعنی محمدکاظم بن محمدشفیع هزارجریبی مراد بوده است و هر زمانی که خواسته‌ایم از دانشمندان مشابه دیگر یادی کنیم، حتماً و قطعاً نام کوچک و در صورت لزوم نام پدرش را هم آورده‌ایم تا خلط را اشتباهی به وجود نیاید.

۷. در تصحیح آثار هزارجریبی، از منابع دست اول استفاده شده و با آیات قرآن، روایات، و منابع تاریخی مستندسازی شده است.

۸. مطالب کتاب به سه بخش کلی تقسیم شده است و در مجموع سوره فصل را به خود اختصاص داده است. بخش اول شامل سه فصل و بخش دوم شامل شش فصل است و بخش سوم حاوی چهار رساله مصحح از هزارجریبی در چهار فصل است. در بخش اول به شخصیت‌شناسی هزارجریبی (زندگی‌نامه و حیات علمی) پرداخته شده است و در بخش دوم، منظومه فکری هزارجریبی در مواجهه با غل، فلسفه و عرفان، وهابیت، شیخیه، و اخباری‌گری بررسی شده و کیفیت استدلال‌ورزی و پاسخ‌گویی از شبهات، کنکاش شده است و در بخش سوم، چهار رساله از رسائل وی گزینش و تصحیح شده است. در بخش سوم، صرفاً تصحیح نسخه‌های خطی صورت نگرفت بلکه در انتهای هرکدام از چهار رساله، تحلیل و بررسی‌هایی نیز با عنوان «نظر نگارنده» در ارتباط با متن رساله‌ها انجام شد.

بخش اول: کلیات، مفاهیم، شخصیت‌شناسی، آثار، و رساله‌ها

فصل اول: کلیات و مفاهیم

فصل دوم: چستی تصحیح و انواع آن

فصل سوم: شخصیت‌شناسی، آثار، و رساله‌ها

فصل چهارم: تحلیل و بررسی برخی از اشتباهات تاریخی

بخش دوم: اندیشه‌ها و آراء کلامی هزارجریبی

فصل اول: راههای شناخت از منظر هزارجریبی

فصل دوم: کیفیت استدلال و استشهاد بر گزاره‌های دینی

فصل سوم: وضعیت فرهنگی مذهبی در دوره هزارجریبی

فصل چهارم: هزارجریبی و نقد فلسفه و عرفان

فصل پنجم: هزارجریبی و مقابله با غلو

بخش سوم: رساله‌های مصحح

فصل اول: رساله فواید لطیفه.

فصل دوم: رساله رافعة التوهم.

فصل سوم: رساله منبأ المغرورین.

فصل چهارم: رساله اثبات الصامعین اصول دین.

۹. گردآوری اطلاعات در پیرامون نشریات و به صورت کتابخانه‌ای (غالباً) و میدانی است و روش پژوهش از نوع

تصحیح انتقادی و سپس توصیفی - تحلیلی و انتقادی است.

یساقاری الخط بالعینین: منظره لا تنس کاتبیه، یسوالخیر فاذکره

«و من الله نستمد العون والساداد».^۲

سبزباشید

عبدالله فیاض^۳

تهران / خانی آبادنو - ۴ مهر ۱۳۹۷ شمسی

علی
مباریان

۱. حسین واتقی، دل‌نویشته‌های کاتبان، ص ۲۵۳.

۲. اشاره است به آیات: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ» بقره: ۱۵۳:۲ و «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ قُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا» احزاب:

۷۰:۳۳.

3. Ghanbarian.howzeh@yahoo.com.

AliGhanbarian.andishvaran.ir.

www.AliGhanbarian.ir.

Fayyaz11o.blogfa.com.